

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 19, No. 37, Summer 2020

**Economic Policy of Shah Abbas the Great and the
Pilgrimage to Mashhad***

Reza Derikvandy¹
Mohammad Ali Ranjbar²

1. Introduction

The establishment of the Safavid dynasty with its Shia religion in 906 A.H brought about excitation and anger in its powerful and Sunnite Ottoman Empire. This Ottoman Turks were eager to conquer Muslim world, so they considered this new Safavid dynasty as an impediment in realization of their favorable purpose. In addition to religious differences which existed between these two dynasties, territorial expansion policies which were adopted by those Turks caused sanguineous confrontations between these two countries. These confrontations were continued until overthrow of Safavid dynasty. These political and ideological differences wasted military and economic resources of these two countries and gave direction to their internal and external policy, as well.

2Methodology

This study has been done by historical method, by which historical texts and new relevant studies are investigated by reference to libraries and database necessary evidence are gathered for conducting this

---

*Date received: 11/10/2018

Date accepted: 24/10/2019

Email:

derikvandyreza@gmail.com

1. PhD Student of Iran History in Shiraz University (Responsible Author),

2. Associate Professor of History Department in Shiraz University,
ranjbar@shirazu.ac.ir

study. The next step is allocated to critical analysis of those documents which are organized with descriptive-analytic and used for the final version of the research.

3.Discussion

The Turks conquered the religious centers of Iraq; so, they benefit it for resisting against their rival. These Turks abused hearty devotion of Persian pilgrims for making the pilgrimages in these religious centers of the Mesopotamia region by taking considerable amount of money from those pilgrims with different pretexts .They also treated them with a manner that hurt the dignity of Shiites and Iranians. Since Persian pilgrims must pay the expenses and the shares of Ottoman officers with golden coins, which were scarce in the territories of the Safavid dynasty; so, this event would greatly affect the local market and foreign trade and the harmful economic outcomes which were caused by these pilgrimages became more severe afterwards. On the other hand, these financial resources which were achieved by those Turks reinforced economic and military potency of the Turks and it was not a pleasant matter for the Safavid dynasty, as well. Actually they witnessed the transition of the large amount of gold from the Safavid territory to the Ottoman Empire that weakened economical potency of the Safavids, and these resources were achieved by their competitor and used for the improvement and development of their economic and military potency.

However, there was not any practical measure for confronting these proceedings until the coronation of Shāh Abbās the Great, who changed these conditions. Shāh Abbās was a great and mighty king of the Safavid dynasty with a religious characteristic, though this king took different measures regarding religion and the religious policy. Shāh Abbās considered political and economic interests of the Safavids in his relations with religious minorities. Thus, because of this characteristic and despite of his great respect to the twelve imams,

this great king took an appropriate measure to resolve the transitional issues of Persian pilgrimages, as well as its economic outcomes in the religious cities of the Mesopotamia region. This mighty king considered restrictive regulations for the Persian pilgrims in their visit to those shrines in Mesopotamia region. According to these rules, the pilgrimages that were eager to go to this region must have payed an amount to the Safavid court for issuing a permission, in addition to the expenses and prices which were received by the Ottoman Turks. As the majorities of pilgrims had financial problems and were not able to pay the court's expense, which was an additional payment besides the huge expense and price of the pilgrimage itself, there was a considerable reduction in this kind of pilgrimage. However, this circumstance brought about dissatisfaction in the pilgrims who considered the cruel politics of the kings as the barriers of their desire and wish. On the other hand, there was no reaction from the clergies against these acts of the kings, since there was a settlement between them and government.

Furthermore, Shāh Abbās motivated the peasantries to visit Imam Reza's shrine in Mashhad with his publicities and construction affairs. So, this mighty king made two essential proceedings in order to realize this purpose. The first was the construction of Imam Reza's shrine as well as the centers for the welfares and the services in a route that lead to Mashhad. On the other hand, this mighty king made some publicity affairs such as his several visits to Mashhad and consecrated an amount from his own properties to the development, improvement and rebuilding of this shrine and livelihood of its servants, as well. So, these proceedings developed the infrastructures both for the shrine and the city of Mashhad that were advantageous for reception of those Shia pilgrims and the importance of the pilgrimage visits to Mashhad were understood by the peasants with those publicities in turn. This mighty king has done several proceedings in constructions and

development of this shrine and its infrastructure as well as the centers for the welfares and the services. In his several pilgrimages to Mashhad, he made the attempts to improve this shrine from its unorganized situation which was caused by Uzbek's invasion so it was prepared for the visits of those pilgrims. According to this context, his proceedings can be studied in four different levels.

The first was the organization of the staff and servants of the shrine, the second was providing the required tools and instruments for this sacred place such as utensils and carpet, the third was providing water for the residents and the pilgrims as well as the improvement and expansion of the green spaces on the shrine's site, and the forth was the extension and development of the inner space which was accomplished with the changes as well as the new aprons and porches. In addition to these improvements and development, he made some other developments in the infrastructure of Mashhad in order to facilitate the travel of the pilgrims in different regions and areas. One of these changes was the construction of a street that guided the pilgrims to shrine. This mighty and powerful king gave a considerable attention to the construction of the caravanserais in the route of the pilgrims to Mashhad as well as security and the centers for the services and the welfares such as the mosques, so there were more facilities for the travel of those pilgrims in Mashhad afterwards. In addition to those constructions, the publicities had a considerable role in the development of those aforementioned policies by this mighty king. This mighty king made several visits to Khorasan both in time of the wars or in his pilgrimage visits while he had done the affairs such as a long trek as well as the services in the shrine. These matters showed his sincerity to the Twelve Imams and inspired his own peasants, as well. In addition to consecration of property to this shrine that secured the expenses of the servants in this shrine, the

importance for pilgrimage of this shrine increased among his peasants afterwards.

4. Conclusion

These proceedings which were realized by this mighty king were accompanied with some favorable results afterward and he fulfilled his purposes partially in this context. In other words, these two essential proceedings made by this king for the reduction of economic loss accrued to the pilgrims in their visits to the Atabat Al-Aliya, such as the restrictive laws, the constructions and publicities caused a reduction in the visits of the pilgrims to the religious cities which were located in Mesopotamia before conquering Baghdad by the Safavids in 1032 A.H. Afterwards, those proceedings which were legislated by this king could not be performed anymore since Baghdad became a part of Safavid dynasty as a center of Shia

Keywords: Pilgrimage to Mashhad, Shah Abbas I, Al-Atabat, Economy, Religious Policies

References [in Persian]:

- Afrashte Natanzi, M. (1971). *Taqavat al-asar fi zekr al-akhbar* (E. Eshraqi, Rev.). Tehran: Institute of Translation and Publication.
- Ahmadi, N. (2005). Shi'ism and waqf in the Safavid era, *Scientific Journal of Literature*, No 40, 41-62.
- Amir Arjomand, S. (1985). The clerical estate and the emergence of a shiite hierocracy in the Safavid iran, *Journal of the Economic and Social History of the East*, 28(2), 169-219.
- Anonymous, (1971). *Alame araye Safavi* (Y. Shokri, Rev.). Tehran: Iran Culture Institute.
- Astarabadi, H. (1985). *Sultani history from Sheikh Sahit to Shah Safi* (E. Eshraqi, Rev.). Tehran: Scientific Press.
- Bastani Parizi, M. (1978). *Economic and politics in the Safavid period* (Vol. 2). Tehran: Safi Ali Shah.

- Darhuhanian, H. (2000). The history of Jolfa Isfahan (Leon. G, Minsian & M. Mousavi Ferydooni, Trans.). Isfahan: Zende Rood Press with Collaboration of Naqsh-e Khorshid Institute. [In Persian]
- Dolatshahi, B., & Pahlavani, H. (2005). The study of pilgrimage's role in the mental health of the individual, *Journal of Criticism and Idea*, 10 (1-2), 358– 368.
- Falsafi, N. (1963). Foreign politic of Iran during the Safavid period (Vol. 2). Tehran: Institute of Pocket book.
- Falsafi, N. (1968). The life of Abbas the Great (Vol. 2., 3rd ed.). Tehran: Tehran University Press.
- Figuera, D. (1984). Travelogue (Gh. Samei, Trans.). Tehran: Nashr-e No. [In Persian]
- Foran, J. (2001). Fragile resistance: social transformation in Iran From 1500 to the revolution (Vol. 3). (A. Tadayon, Trans.). Tehran: Rasa culture services. [In Persian]
- Hosseini Qomi, Q. (1980). *Kholase al-tavarikh* (E. Eshraqi, Rev.). Tehran. Tehran University Press.
- Isavi, C. (1983). The history of economics in Iran (Y. Ajand, Trans.). Tehran: Qostare Press. [In Persian]
- Izadi, H. (2012). The Safavid Kings and pilgrimage. *The scientific Journal of Shiite Studies*, 10 (39), 131-152
- Ja'fariyan, R. (1995). *Islamic heritage of Iran* (Vol. 3.). Qom: Mar'ashi Najafi.
- Javadi, M. (2006). The philosophy of pilgrimage and its principles (Vol. 3). Qom: Asra Press.
- Jenabandi, M. (1999). *Rozat al-safavi* (Gh. Tabatabaei, Rev.). Tehran. Endowment Organization of Dr. Afshar
- Krusinski, T. (1984). Travelogue (the notes of polish priest) (A. Daneli, Trans.). (M. Amir Mirahmadi, Rev.). Tehran: Tous Press. [In Persian]
- Lembton, A. (1983). The owner and sharecropper in Iran (3rd ed.). (M. Amiri, Trans.). Tehran: Cultural Scientific Press. [In Persian]
- Litvak, M. (1969). The demographic study of scholars in Najaf and Karbala from 1205 to 1232 A.H, (N. Salehi, Trans), *Shia Study Quarterly*, 3 (10), 37-185.
- Lockhart, L. (1965). The fall of the Safavid dynasty (I. Dolatshahi, Trans.). Tehran: Institute of Translation and Publication. [In Persian]

- Masoum, M. (1972). The history of the Safavid Sultans (A. Abedi, Rev.). Tehran: Culture Institute of Iran..
- Mata, R. (2008). The economic and foreign politics of the Safavids (H. Zandie, Trans.). Qom: Institute of Seminary and University. [In Persian]
- Mir Ahmadi, M. (1984). Faith and religion in the Safavid Period, Tehran: Amir Kabir Press.
- Monajem, M. (1987). The history of Abassid (Mola jala newspaper) (S. Vahidni, Rev.). Tehran: Vahid.
- Naraqi, A. (1992). Mi'raj al-sa'ada.
- Navaei, A. (1998). Political and economic affairs of Iran during the Safavid period, Tehran: Samt.
- Navaei, A., & Ghaffari Fard, A. (2013). The history of political, social, economic and cultural revolution of Iran during Safavid period (9th ed.). Tehran: Samt.
- Ozen Charshi Li, I. (1991). The history of Ottoman Empire: from the conquest of Istanbul to death of Suleiman the Magnificent, (Vol. 3.). (V. Vali, Trans.). Tehran: the institute of cultural research and study. [In Persian]
- Piglosia, A., et al. (1975). The history of Iran from ancient period to eighteen century (4th ed.). Tehran: Payam.
- Qaedan, A., Mohammadtaqi, D., & Asra, D. (2013). The pilgrimage and the relationship between Iran and the Ottoman Empire. The History of Islam Research, 5 (17), 117-142
- Rahmanian, D., & Soraya, Sh. (2012). Al-Atabat Al-Aliyat and the relationship between Iran and the Ottoman Empire in the Qajar period, the case study of pilgrims and transfer of corpses, Iranian Studies of History, 4 (13), 1-20.
- Ranjbar, M. (2010). The religious rituals in the Safavid period. Shiraz: Khoosha Mehr Institute.
- Raznahan, H., Reza B., & Hadi, B. (2016). The study of Al-Atabat Al-Aliyat's economic and the relationship between Iran and the Ottoman Empire during Safavid period. The Historical Research Quarterly, 8 (3), 25 – 40.
- Roymer, H. (2014). The history of Iran (Safavid period) (6th ed.). (Y. Ajand, Trans.). Tehran: Jami Press. [In Persian]
- Rumlu, H. (1963). Ahsan al-tavarikh, (N. Syden, Rev.). Tehran: Sadr Library Press.

- Shahidi, H. (2015). The role of consecration in the development of water infrastructure and formation of Mashad in Safavid period. *The Study of Islamic History*, 7 (25), 95-120.
- Shanwaz, B., & Khaqani, R. (2015). *Caravansaries of Iran*. Tehran: Pazineh Press.
- Shirley, R. (1983). *Travelogue (Avanes, Trans.)*. (A. Dehbashi, Rev.). Tehran: Negah. [In Persian]
- Siroux, M. (1970). *Caravansaries of Iran and small buildings between the ways (I. Behnam, Trans.)*. Cairo: The French Institute of Orientalism in Cairo. [In Persian]
- Tavernier, J. *Travelogue (2nd ed.)*. (A. Noori, Trans.). (H. Shirani, Rev.). Tehran: Sanaei Library and Taaid Bookstore. [In Persian]
- Turkman, I. (1971). *The history of Alam Aray Abbasi (Vol. 2, 3)*, Tehran: Amirkabir.
- Vahid Qazvini, M. (1950). *Abbasnameh (An account of shah Abbas II life 1052-1073) (I. Dahgan, Rev.)*. Arak: Davoodi Bookstore.
- Zareian, M. (2012). The relationships between the clergies and government in the Safavid period, *Sociohistorical Journal*, 4 (2), 87-166.

References [In Arabic]:

- Ibn Qulawayh, A. (1977). *Kamil al-ziyarat (M. Zehni, Trans.)*. Najaf: Mortazavi Press. [In Persian]
- Ibn Tawus, S. (1998). *Iqbal al-a'mal (Vol. 3., 2nd ed.)*. (J. Al-Qaimi al-Asfahani, Rev.). Qom: Institute for publication of Islamic book.
- Shamlu, V. (1992). *Qesas al-khaqani (H. Naseri, Rev.)*. Tehran: the institute of Publication of Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Tusi, A. (2009). *Al-Istibsā (Vol. 4)*. (M. Akhondi, Rev.). Tehran: Islamic Library.

References [In English]:

- Babayan, K. (1994). The Safavid synthesis: from Qizilbash Islam to Imami Shiism. *Iranian studies, studies on Isfahan: proceeding of the Isfahan Colloquium*, 27 (1-2), 135-161.
- Chardin, J. (1956). *Travelogue (M. Abassi, Trans.)*. Tehran: Amir Kabir Press.

- Matthee, R. (1998). The safavid, afshar and zand, Iranian studies. studies on Isfahan: proceeding of the Isfahan Colloquium, 31 (3-4), 483-493.
- Sykes, S. (1951). History of Iran. (Vol. 2). London.

References [In Turkish]:

- Aydogmusoglu, C. (2011). Hukumdari Sah Abbasin Dini Siaseti. Turkish Studies International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, 6 (3), 1329-1337

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نوزدهم، شماره سی و هفتم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

سیاست اقتصادی شاه‌عباس اول و زیارت مشهد*

رضا دریکوندی (نویسنده مسئول)^۱

دکتر محمدعلی رنجبر

چکیده

در دوره‌هایی که شهرهای مذهبی عراق در تصرف صفویان بود، زوآر ایرانی می‌توانستند با آسودگی به زیارت مشهد متبرک که شیعه بروند و هزینه‌هایی که در طول سفر ممتحمل می‌شدند نیز در نهایت نصیب والیان صفوی می‌شد؛ اما در برهه‌هایی که عثمانی‌ها بر این شهرها چیره می‌شدند به بهانه‌های مختلف هزینه‌های گزافی از زوآر ایرانی می‌گرفتند. این امر به همراه مبالغ کثیری که توسط حجاج در زیارت سالانه حج خرج می‌شد، موجب خروج حجم عظیمی از نقدینگی از قلمرو صفویان می‌شد. پژوهش حاضر باهدف بررسی نحوه مواجهه شاه‌عباس با این مسئله به روش توصیفی - تحلیلی مبتنی بر متون کتابخانه‌ای انجام گرفته و درصدد پاسخ به این سؤال است که شاه‌عباس برای جلوگیری از خروج سرمایه از قلمرو خود چه سیاستی در پیش گرفته است؟ بر اساس نتایج حاصل شده، شاه‌عباس از یک طرف شرط‌های مالی سنگینی برای زوآر و حجاج گذاشت و از جانب دیگر تلاش نمود تا با اقدامات تبلیغی و فعالیت‌های عمرانی مشهد را به کانون نخست زیارتی شیعیان تبدیل کند.

واژه‌های کلیدی: زیارت مشهد، شاه‌عباس اول، عتبات، اقتصاد، سیاست‌های مذهبی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۷/۰۲

derikvandyreza@gmail.com

(DOI): 10.22103/jis.2019.12859.1879

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۷/۱۹

نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه شیراز، ایران.

۲. دانشیار رشته تاریخ ایران، دانشگاه شیراز، ایران.

۱. مقدمه

از زمانی که ائمه شیعه در شهرهای نجف، کربلا، کاظمین و سامرا به خاک سپرده شدند شیعیان همواره علاقه‌مند بودند برای زیارت مرقد امامان خود به عراق عزیمت کنند. این موضوع در دوره‌های تاریخی که شهرهای مقدس در عراق در تصرف حاکمان ایران بود مشکلی ایجاد نمی‌کرد. پس از روی کار آمدن حکومت صفویه عتبات عالیات و رفت و آمد کاروان‌های زیارتی به آن نواحی به دو علت نزد حاکمان ایران اهمیت بیشتری پیدا کرد. نخست اینکه تشیع مذهب رسمی ایرانیان شناخته شد و پیروان مذهب شیعه علاقه بسیاری به مشاهده متبرکه امامان شیعه خود پیدا کردند و در واقع عتبات عالیات قبله دوم مسلمانان شیعه شناخته شد؛ دوم اینکه پس از یک دوره طولانی درگیری و جنگ میان دولت صفوی و عثمانی شهرهای مقدس از قلمرو ایران جدا شده و بخشی از خاک عثمانی شد بنابراین رفت و آمد کاروان‌های زیارتی ایران به عتبات عالیات به نحوی با مسائل سیاسی ارتباط پیدا کرد (ر.ک: رازنهان، دهقانی و بیاتی، ۱۳۹۵: ۳۰). اختلافات سیاسی میان دو حکومت موجب شد تا ترکان عثمانی در رفت و آمد زوار و حجاج ایرانی به عتبات عالیات و حریم شریفین کارشکنی کنند. آن‌ها همچنین به‌دوراز ادب با زوار ایرانی برخورد می‌کردند (ن. ک: جعفریان، ۱۳۷۳: ۱۲/۳ و ۱۱) و به بهانه‌های مختلف هزینه‌های زیادی را بر آن‌ها تحمیل می‌کردند. این امر موجب شد تا دولت ایران به دنبال یافتن راهی برای جلوگیری از سوءاستفاده مالی عثمانی‌ها از زوار ایرانی و جلوگیری از خروج نقدینگی از قلمرو خود بیفتد.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

شاه عباس اول (ح ۹۹۶-۱۰۳۸ ق) که در آغاز حکومت خویش با مشکلات زیادی روبه‌رو بود با توجه به شمّ عمل‌گرایی‌ای که داشت تلاش نمود تا در برابر زیاده‌خواهی‌های مأموران عثمانی راهکار مناسبی اتخاذ کند. شاه‌عباس در طول دوره سلطنت خود همواره ثابت کرده بود که شخصی است که تلاش می‌کند تا از مذهب به نفع منافع سیاسی و اقتصادی خود بهره‌برداری کند؛ به گونه‌ای که رویکرد وی در قبال اقلیت‌های مذهبی بر اساس منفعت اقتصادی و مصلحت سیاسی استوار بود. سوءاستفاده مالی ترکان عثمانی که موجب خروج مقادیر عظیمی نقدینگی به شکل طلا از قلمرو صفویان شده بود موجب گشت تا شاه‌عباس به خاطر کمیاب بودن این فلز باارزش در داخل ایران راهکارهایی را در پیش بگیرد که زوار ایرانی به جای اینکه پول خود را در عتبات عالیات و حریم شریفین که در تسلط عثمانی‌ها بود خرج کنند، در طی سفرهای زیارتی داخل ایران خرج نموده و بدین ترتیب تبعات اقتصادی زیارت خارجی را کاهش دهد؛ بنابراین تلاش نمود تا به شیوه‌های مختلف مشهد را به کانون زیارتی نخست شیعیان تبدیل کند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون هیچ پژوهشگری به صورت مستقل و عمیق به بررسی موضوع پیش‌رو پرداخته ولی در برخی از تحقیقات جدید به صورت پراکنده به بعضی از مباحث این پژوهش اشاره‌های مختصری شده‌است. در کتاب *اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی* (متی، ۱۳۸۷) به سیاست‌های پولی شاه‌عباس درباره مسئله زیارت اشاره شده‌است. مقاله «شاهان صفوی و زیارت» (ایزدی، ۱۳۹۲) ضمن تحلیل میزان توجه پادشاهان مختلف صفوی به مسئله زیارت به اقدامات عمرانی آن‌ها در احیا و بازسازی قبور ائمه پرداخته‌اند. در مقاله دیگری تحت عنوان «بررسی جایگاه اقتصادی عتبات عالیات در روابط ایران و عثمانی در دوره صفوی» (رازنهان، دهقانی و بیاتی، ۱۳۹۵) به بررسی سه مقوله زیارت زوآر ایرانی در عتبات، موقوفات صفویان در عراق و مسائل مالی ناشی از دفن اموات ایرانی در مراکز مذهبی و صرفه‌های اقتصادی این امور برای سرزمین عراق و امپراتوری عثمانی و نقش همه این عوامل در روابط سیاسی بین دو حکومت اشاره شده است.

اهتمام شاه‌عباس به زیارت مشهد توجه مستشرقین را نیز به خود جلب کرده در مقاله‌ای با عنوان (Melville, 1996) «shah abbas and the pilgrimage to mashad» تنها جزئیات سفر مشهور و پیاده شاه‌عباس به مشهد در سال ۱۰۱۰ ق مورد بررسی قرار گرفته‌است. در نهایت پژوهش دیگری با عنوان «نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه» (شهیدی، ۱۳۹۴) به اقدامات عمرانی واقفان اعم از مردم عادی، اشراف و سلاطین صفوی در ساخت مراکز خدماتی و رفاهی همچون مدرسه، حمام، کاروانسرا و توسعه فضای شهری مشهد از منظر نقش‌آفرینی سنت وقف پرداخته شده‌است؛ بنابراین پژوهش حاضر هم بدین سبب که تلاش نموده زیارت مشهد در دوره حکومت شاه‌عباس را با توجه به مباحث اقتصادی ناشی از زیارت عتبات و حج مورد بررسی قرار دهد و هم ازین جهت که تلاش دارد بین مقوله زیارت مشهد و مباحث اقتصادی پیوندی برقرار کند دارای نوآوری است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

رفت و آمد زوآر شیعه به عتبات عالیات و حریم شریفین یکی از مهم‌ترین مسائل دوره صفوی است. جدای از بعد سیاسی این مسئله اهمیت اقتصادی زوآر و حجم پولی که به واسطه سفرهای سالیانه حج و سفرهای زیارتی به عتبات جابه‌جا می‌شد بر اهمیت این موضوع می‌افزاید. این امر به همراه راهکارهای شاه‌عباس به منظور جلوگیری از خروج سرمایه از قلمرو حکومت صفوی ضرورت انجام پژوهش پیش‌رو را چند برابر می‌کند.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. سیاست مذهبی شاه‌عباس

شاه‌عباس یکی از بزرگ‌ترین فرمانروایان حکومت صفوی محسوب شده؛ (Aydogmusuglu, 2011: 1330) و در اینکه شایسته لقب کبیر است، حرفی نیست (شاردن، ۱۳۳۵: ۴۴۲/۲؛ شرلی، ۱۳۶۲: ۷۲)؛ زیرا دارای خصایلی بود که او را شایسته این لقب می‌کرد (سیوری، ۱۳۷۲: ۹۹). وی به صفات جهان‌دار، دلیر و متکبر شهرت یافت ولی بیش از این القاب تیزهوش و نوآور بود. به گواهی کارهایش سیاستمداری دانا، پرثمر و مآل‌اندیش بود که به اقتضای وقت در تصمیم‌گیری‌ها سود خود را فراموش نمی‌کرد (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۵۳). مشابهاً او به دلیل قبول غیرمسلمانان و رعایت نمادهای اسلامی و ایجاد امنیت در جامعه موردستایش بود (Matthee, 1998: 484).

از نظر عقیدتی به جرئت می‌توان گفت که شاه‌عباس یکی از معتقدترین سلاطین صفوی به مذهب تشیع بود؛ به گونه‌ای که بسیاری از مناسک این آیین را با شکوه تمام و در موارد متعدد انجام می‌داد (ترکمان، ۱۳۵۰: ۳/۱۰۹۹)؛ و در مواقع بسیاری به زیارت قبور ائمه و مشایخ و متصوفه می‌رفت (منجم، ۱۳۶۶: ۱۹۵ و ۲۳۲؛ ترکمان، ۱۳۵۰: ۳/۶۱۱-۶۱۰ و ۹۹۹؛ استرآبادی، ۱۳۶۴: ۲۲۴-۲۲۵ و ۱۳۴). درباره نحوه تعامل شاه‌عباس با اقلیت‌های دینی ساکن در قلمرو حکومت صفوی اظهارنظرهای متناقضی شده است به گونه‌ای که عده‌ای آن را صرفاً بازی‌های سیاسی و بهره‌برداری از مذهب به نفع سیاست دانسته (اوزون چارشی‌لی، ۱۳۷۰: ۲/۲۵۳؛ فلسفی، ۱۳۴۷: ۳/۷۳) و گروهی دیگر سیاست‌های مذهبی شاه‌عباس را نشانه آزادی‌خواهی وی عنوان کرده‌اند (رویمر، ۱۳۹۳: ۸۷)؛ اما واقعیت آن است که در زمانه‌ای که شاه‌عباس می‌زیست مذهب عامل برتر و اثرگذار در جهان و از عوامل مهم دوستی و دشمنی بین کشورها به حساب می‌آمد (پارسادوست، ۱۳۸۸: ۵۷۱)؛ از این رو تعامل شاه‌عباس با اقلیت‌های دینی می‌بایست به گونه‌ای باشد که منافع این حکومت را برطرف کند.

به‌طور کلی اقلیت‌های مذهبی دوره صفوی جدای از تعداد قلیلی از هندی‌ها عبارت بودند از مسیحیان، زردشتیان و یهودیان (میراحمدی، ۱۳۶۳: ۱۰۰). شاه‌عباس تلاش می‌کرد تا از دوستی با مسیحیان ساکن ایران نهایت استفاده را کرده (راوندی، ۱۳۵۴: ۲/۴۰۸)، از این طریق به تعاملات سیاسی و اقتصادی با دولت‌های اروپایی پرداخته و آن‌ها را به جنگ بر ضد عثمانی‌ها برانگیزاند (فلسفی، ۱۳۴۷: ۳/۶۷) تا بتواند ایالت‌های از دست‌رفته ایران را از آن‌ها پس بگیرد (پارسادوست، ۱۳۸۸: ۵۷۰). گذشته از این دلیل دیگر تعامل دوستانه وی با مسیحیان کسب منفعت اقتصادی بود. این منفعت هم از طریق کوچ‌دادن ارمنی‌ها و بهره‌گیری از تخصص و مهارت این قوم در تجارت به‌خصوص مراوده با ممالک عیسوی

(تاورنیه، بی تا: ۴۰۵) حاصل می‌شد و هم در افزایش حجم مبادلات اقتصادی میان صفویان و دولت‌های مسیحی اروپا خود را نشان می‌داد (شاردن، ۱۳۳۵: ۴۴۱/۲)؛ بنابراین وی تعاملات بسیار خوبی با مسیحیان برقرار نمود. این تعامل حسنه موجب شده که ارمنی‌ها او را در ردیف یکی از قدیسان خود قرار دهند (دروهانیان، ۱۳۷۹: ۵۸). زردشتیان و یهودیان نسبت به دیگر اقلیت‌ها دچار سختی‌های بیشتری می‌شدند. آن‌ها مجبور بودند علاوه بر جزیه، مالیات شغل و مالیات تجارت نیز بدهند (میراحمدی، ۱۳۶۳: ۱۰۰-۱۰۱). از نظر تعداد به نظر می‌رسد که جمعیت یهودیان زیاد نبوده و از نظر معیشت نیز از زردشتیان چندان بهتر نبوده‌اند و فقط تعداد بسیار کمی از آن‌ها از وضعیتی در حد متوسط برخوردار بودند (علی‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۶).

علی‌رغم اینکه در بیشتر دوران حکومت صفوی یهودیان و زردشتیان مورد آزار و اذیت قرار می‌گرفتند، در زمان حکومت شاه‌عباس این اقلیت‌ها وضعیت بهتری داشتند؛ به گونه‌ای که در انجام مناسک خود آزاد بودند و تسهیلات زیادی برای آن‌ها در نظر گرفته می‌شد. با این حال هر یک از زردشتیان در سال به میزان یک مثقال طلا به‌عنوان جزیه می‌دادند و از تجار زردشتی موقع واردات و صادرات کالاها ده درصد مالیات گرفته می‌شد در صورتی که مسلمانان پنج درصد می‌پرداختند (تاجبخش، ۱۳۷۲: ۳۱۵).

شاه‌عباس در برخی مواقع علناً از یهودی‌ها اعلام برائت می‌کرد و مخصوصاً آن‌ها را به دلیل قتل حضرت عیسی (ع) مذمت می‌کرد (شرلی، ۱۳۶۲: ۱۰۱)؛ زیرا بدین شیوه می‌توانست اعتماد دولت‌های اروپایی را بیشتر جلب کند. در دوره شاه‌عباس تلاش شد تا به‌وسیلهٔ تطمیع یهودیان آن‌ها را به تغییر کیش خویش وادارند اما زمانی که شاه فهمید که ایمان آن‌ها قلبی نبوده و از ترس و اجبار مسلمان شده‌اند به آن‌ها اجازه داد که در مذهب خود آزاد باشند (تاورنیه، بی تا: ۴۰۹).

شاه‌عباس از لحاظ سیاسی رسم قدیم صفویه را مرعی داشت. وی از شیعیان پشتیبانی نمود و سنّیان را مورد تعقیب قرار می‌داد زیرا اینان را هواخواه عثمانی یا خوانین ازبک می‌دانست (پیگلسکایا و دیگران، ۱۳۵۴: ۵۲۴). مؤلف *روضه‌الصفویه* دلیل تخریب موطن سنّیان نخجوان توسط شاه‌عباس ناشی از آن می‌داند که «اهل نخجوان تعصب اعانت جنود روم بر خود لازم می‌دانستند و دانسته تعهد مخالفت و محاربه سپاه ستاره‌جاه قزلباش نموده آن را جهاد اعظم می‌پنداشتند» (جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۷۲). شاه‌عباس در بسیاری از موارد بین رعایای شیعه و سنی خود نیز تبعیض قائل می‌شد. به گونه‌ای که شرط دادن بخشی از اموال وقفی به سادات بنی‌فاطمه و نیز سایر فقرا را شیعه بودن آنان عنوان کرد (استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۳۵-۱۳۶؛ شاملو، ۱۳۷۱: ۱۹۰؛ منجم، ۱۳۶۶: ۴۲۹). همچنین بخشش‌های مالیاتی وی نیز تنها به رعایای شیعه اختصاص داشت (ن. ک: ترکمان، ۱۳۵۰: ۸۹۵/۲)؛ بنابراین می‌توان

گفت که سیاست مذهبی شاه‌عباس در راستای مصلحت سیاسی و منفعت اقتصادی حکومت صفوی بوده است.

۲-۲. پیامدهای اقتصادی زیارت عتبات و حج بر ساختار حکومت صفوی

اصولاً هیچ تحول سیاسی و تاریخی نیست که یکی از عوامل انشاء آن عامل اقتصاد نباشد و هیچ پدیده تاریخی و سیاسی هم نیست که منشأ یک تحول اقتصادی نشود (باستانی پاریزی، ۱۳۵۷: ۱۹). پس از روی کار آمدن صفویه علاوه بر عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ژئوپولتیکی، وجود مراکز عمده تشیع و قبور متبرکه امامان شیعه در عراق همواره موجب بروز اختلاف میان دو کشور می‌شد (رحمانیان و شهسواری، ۱۳۹۱: ۳). به عبارتی سه‌نقطه برخورد و تعامل دولت عثمانی با ایران تجارت، جنگ و حج بود (قائدان و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۲۰). اماکن مقدس عراق منبع مهم اقتصادی و کسب درآمد برای تجار، کسبه و مردم عراق بود، در کنار شیعیان عراق و شهرهای مذهبی که از نظر اقتصادی و مایحتاج خود به‌طور کامل به دولت صفوی وابسته شده بودند؛ حکومت عثمانی و صفوی نیز از طریق تسلط بر عتبات عالیات منافع اقتصادی چشمگیری به دست می‌آوردند؛ چنانکه این حکومت‌ها می‌توانستند از عبور تجار شرق و غرب و همچنین حرکت زوار به عتبات حق گمرکی خوبی دریافت کنند. از سوی دیگر می‌توانستند بارونق بخشیدن به بازار فروش کالاهای کشاورزی و تزئینی خود عتبات و همچنین فروش مهر و تسبیح از خاک کربلا و دفن اموات در شهرهای زیارتی منافع سرشاری به دست آورند (رازنهان، دهقانی و بیاتی، ۱۳۹۵: ۳۸).

هرسال تعداد زیادی از ایرانیان برای زیارت عتبات عالیات در شهرهایی که پس از عهدنامه صلح آماسیه (۹۶۲ ق) از ایران جدا شده بود و همچنین زیارت مکه و مدینه از خاک عثمانی عبور می‌کردند (ایزدی، ۱۳۹۱: ۱۴۲). شهرهایی که زائرین زیارت می‌کردند عبارت بودند از کاظمین، سامرا کربلا و نجف (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۹۷) از لحاظ مسافت این مسافرت‌ها دست کم شش ماه به طول می‌انجامید؛ و زوار ایرانی و به‌ویژه آن‌هایی که به سمت مکه می‌رفتند می‌بایست به‌منظور پرداخت عوارض، خرید نیازمندی‌های طول سفر و یا پرداخت نذورات خود به حرم نبوی و مسجدالحرام و هزینه گمرک به مأموران عثمانی از سکه‌های طلا استفاده کنند (ایزدی، ۱۳۹۱: ۱۴۲؛ پارسادوست، ۱۳۸۸: ۱/۵۲۶). بخش اعظم دیگری از سکه‌های طلای صفویان که از طریق صدور ابریشم حاصل می‌شد، توسط بازارهای هندوستان و هلند بلعیده می‌شد (فوران، ۱۳۸۰: ۱۱۴). زیارت سالیانه حج و عتبات نیز مقداری زیادی طلا از قلمرو صفوی خارج می‌کرد. گروه کثیری که هر سال به مکه و مدینه می‌رفتند برای مخارج و صدقاتی که می‌بایستی به متولیان اماکن شریفه بدهند و باج و

خراجی که ترک‌ها و اعراب از آن‌ها می‌گرفتند مبالغی دوکای طلا با خود به خارج می‌بردند (تاورنیه، بی تا: ۵۱۵).

به‌علاوه یکی از عوامل بسیار جالب افزایش تقاضا و قیمت طلا در دوره صفویه زیارت سالانه حج و تا حدی زیارت اماکن متبرکه شیعی در نجف و کربلا بود با شروع ایام زیارت آن‌هایی که قصد داشتند سفر درازمدت یک‌ساله به شبه‌جزیره عربستان انجام دهند مقدار زیادی طلا می‌خریدند، زیرا تنها این پول بود که برای حمل به نقاط دور دست بسیار مناسب بود و نتیجه این اقدام افزایش قیمت طلا بود (متی، ۱۳۸۷: ۷۴). درحقیقت می‌توان گفت که مراسم حج فقط یک مناسک دینی نبود بلکه فرایند اقتصادی، سیاسی و فرهنگی مهمی در جهان اسلام بود (قائدان، امامی و دوغان، ۱۳۹۲: ۱۲۰). این عوامل منجر به وارد آمدن آسیب‌هایی بر ساختار اقتصادی حکومت صفوی شد. به‌علاوه بدرفتاری و اجحافتی که در حق زوار ایرانی انجام می‌گرفت؛ (ن. ک: جعفریان، ۱۳۷۳: ۱۲/۳ و ۱۱) شرافت و حیثیت حکومت صفوی را زیر سؤال می‌برد.

۲-۳. تمهیدات شاه‌عباس در جهت ممانعت از خروج سرمایه از قلمرو حکومت صفوی

۲-۳-۱. وضع محدودیت‌های مالی برای زائرین عتبات و حجاج

مجموع عواملی که بدان اشاره شد اقدامات عاجلی را از طرف شاه‌عباس می‌طلبید. این مسئله در زمانی که حکومت صفوی پس از اختلالات و آشفتگی‌های داخلی با درایت و خردمندی شاه‌عباس به ثبات نسبی رسیده بود و برای بازآفرینی توان نظامی و اقتصادی خود نیاز به سرمایه فراوانی داشت، اهمیت بیشتری پیدا می‌کرد. به‌علاوه شاه‌عباس می‌دانست که زیارت عتبات و مکه و مدینه منجر به قدرتمندتر شدن دشمن درجه‌یک خاندان صفوی خواهد شد؛ بنابراین برای حل این مشکل تمهیداتی اندیشید.

یکی از راهکارهای شاه‌عباس جهت مقابله با زیان‌های اقتصادی ناشی از سفر ایرانیان به عتبات و حرمین شریفین که زیاده‌خواهی‌های عثمانی‌ها موجب آن شده بود، وضع محدودیت‌های مالی بود. مقصود عمده شاه‌عباس این بود که پول و نقدینگی در مملکتش باقی‌مانده و جلوی خروج آن به خارج از کشور گرفته شود (تاورنیه، بی تا: ۵۱۵). به همین دلیل بنا را بر این گذاشتند که زر از کشور بیرون نرود و هر کس که آرزوی زیارت کعبه داشت باید مبلغ گزافی به پادشاه پیشکش می‌کرد و از وی اجازه می‌گرفت (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۲۵).

درباره اینکه چرا شاه‌عباس فرمان ممنوعیت کامل زیارت عتبات را صادر نکرد، باید گفت که وی از واکنش رعایای خویش می‌ترسید. گزارش‌هایی در دست داریم که بیانگر ناراحتی شیعیان از محدودیت‌های سفر حج و عتبات است به گونه‌ای که بعد از این اقدام

شاه‌عباس «مستطیعان و ضعفا و عجزه بلاد اسلام روز و شب دعای بد و نفرین به جان پادشاه عصر و حکام زمان خود می‌کردند» (همان‌جا). این اعتراضات از یک طرف به خاطر افزایش دو برابری هزینه‌های سفر حج و عتبات و علاقه ایرانیان به زیارت این اماکن بود و از جانب دیگر به دلیل نگرش منفی بود که آن‌ها از نظر عقیدتی به این اقدام شاه‌عباس نشان داده‌اند؛ زیرا علاوه بر اهمیت بسیار بالای زیارت عتبات در نزد شیعیان، حج از «اهم تکالیف الهیه و اصعب عبادات بدنیه» محسوب می‌شد و «تارک آن از خیل نصاری محسوب و از بهشت برین محجوب» بود (نراقی، ۱۳۷۱: ۷۰۳).

درباره واکنش روحانیون شیعه به این اقدام شاه‌عباس نیز باید گفت که به‌طور کلی در دوره صفوی هیچ‌گاه نهاد دینی در برابر نهاد حکومت قرار نگرفت بلکه شاهد یک نوع درآمیختگی نسبی میان این دو نهاد هستیم. گذشته از این میان این دو نهاد همکاری و درک متقابل وجود داشت و ما موردی از تقابل میان نهاد دین و حکومت یا انزوای نهاد دینی از نهاد سیاسی نیستیم بلکه نوعی تقسیم‌کار پذیرفته‌شده توأم با همکاری و تأیید بین عالمان و فقیهان با شاه به چشم می‌خورد (زارعیان، ۱۳۹۱: ۱۱۲).

با در نظر داشتن این واقعیت و از آنجایی که گزارشی در منابع این عصر مبتنی بر مخالفت علما با این تصمیم شاه‌عباس وجود ندارد به نظر می‌رسد که نهاد دینی همسو با حکومت صفوی به سیاست‌های شاهان صفوی در برابر مخالفان سیاسی و دینی خود احترام گذاشته‌اند. باین حال طبیعتاً سردمداران حکومت عثمانی از این اقدام شاه‌عباس متضرر می‌شدند، زیرا ورود زوار شیعه ایرانی به سرزمین عراق بارونق بازار، ایجاد کسب‌وکار، گسترش تجارت، رونق کاروانسراها و راهداری و رفع بیکاری منتج می‌شد و حکام ترک به‌هیچ‌وجه خواستار قطع رابطه با صفویان نبودند (لیتواک، ۱۳۸۴: ۱۵۶-۱۵۷).

۲-۳-۲. تلاش برای تبدیل مشهد به کانون نخست زیارتی شیعیان

۲-۳-۲-۱. زیارت مکرر آستانه امام رضا (ع)

زیارت به‌عنوان واقعیتی اصیل و دینی دارای سه رکن است. زائر، یعنی شخصی که میل و گرایش به چیزی یا کسی دارد؛ مزور یعنی شخصی یا چیزی که میل به سوی اوست و خصیصه‌ای نفسانی به نام گرایش قلبی که با تکریم و تعظیم و انس گرفتن با مزور همراه است (جوادی، ۱۳۸۵: ۲۱ و ۱۹). هدف غایی زائر در زیارت تقرب به ساحت الوهی خداست (همان: ۷۵-۷۶). زیارت به‌عنوان یک تجربه بسیار شخصی در ارتباط با خدا محسوب شده و در اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد این عمل نه تنها در نزد مسلمانان یک ارزش محسوب می‌شود بلکه اثرهای مثبتی بر روحیات و هیجانات زائر نیز می‌گذارد (دولت‌شاهی و پهلوانی، ۱۳۸۴: ۳۴۸). این آیین در نزد شیعیان «افضل طاعات و اقرب قربات» است (نراقی، ۱۳۷۱: ۷۰۳). زیارت قبر پیامبر و عتبات (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۷) و به‌ویژه زیارت مرقد امام

حسین (ع) از اهمیت والایی در نزد شیعیان برخوردار بوده، به گونه‌ای در احادیث و روایات شیعی زیارت این امام به‌مانند زیارت خدا تعبیر شده‌است (ن. ک: ابن طاووس، ۱۴۱۹ ق: ۳/۶۴). در دوره صفوی زیارت به دو دلیل نزد حاکمان ایران اهمیت پیدا کرد. اول رسمی شدن شیعه و علاقه پیروان این آیین به زیارت قبور ائمه و دوم جدا شدن شهرهای مقدس عراق از ایران و پیوستن به عثمانی که این رفت‌وآمدها جنبه سیاسی می‌داد (رحمانیان و شهبازی، ۱۳۹۱: ۳). شاه‌عباس دقیقاً برای جلوگیری از تأثیر زیان‌بار فرار سرمایه که با زیارت سالانه حج صورت می‌گرفت احترام به امام رضا (ع) و زیارت آرامگاهش را در مشهد مقدس تشویق می‌کرد (متی، ۱۳۸۷: ۷۶؛ کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۲۵؛ تاورنیه، بی‌تا: ۵۱۵) و مسیر کاروان‌های زیارتی عتبات را به سمت خراسان و زیارت امام رضا (ع) تغییر داد (رازنهان، دهقانی و بیاتی، ۱۳۹۵: ۳۱). علاوه بر این دشمنی میان صفویان شیعی مذهب و عثمانی طرفدار اهل سنت نیز نقش بسیار مهمی در اتخاذ این تصمیم توسط شاه‌عباس داشت (syikes, 1951: 181).

می‌دانیم که زیارت مشهد توسط سایر سلاطین صفوی نیز صورت می‌گرفته اما در این برهه زمانی میزان توجه به این امر و تبلیغات فراوانی که در این راه صورت گرفت قابل توجه است. در بررسی از سفرهای زیارتی شاهان صفوی، مشهد مقدس و زیارت آرامگاه امام رضا (ع) در اولویت قرار دارد. همچنین بیشترین سفرهای زیارتی به مشهد در دوره عباس اول صورت گرفته‌است (رنجبر، ۱۳۸۹: ۱۴۳ و ۱۳۸). شاه‌عباس اول برخلاف سایر پادشاهان صفوی که در جریان سفر نظامی یا گشت و شکار به شهرهای مذهبی و زیارتی می‌رفتند زیارت اماکن مقدس را لازم می‌دانست و بارها به قصد زیارت از پایتخت خود اصفهان خارج شد (ایزدی، ۱۳۹۱: ۱۳۸). وی با رفتن به زیارت مشهد که درباریان نیز با او هم‌نوا می‌شدند و باشهرت دادن کرامات و معجزات مردم را به زیارت امام رضا به‌جای رفتن به مکه و عتبات ترغیب کرد (تاورنیه، بی‌تا: ۵۱۵). یکی از مهم‌ترین این سفرها در سال ۱۰۰۷ ق و پس از شکست دادن ازبکان در نبرد رباط‌پریان صورت گرفت. در این سفر شاه‌عباس به مدت یک ماه شخصاً به امور خادمی حرم پرداخت (ن. ک: ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۵۷۶). شاه‌عباس همچنین در سال‌های ۱۰۰۸ و ۱۰۰۹ ق نیز به زیارت مشهد رفت (استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۷۰ و ۱۶۹ و ۱۶۷). معروف‌ترین سفر زیارتی شاه‌عباس در سال ۱۰۱۰ ق بود که به‌منظور ادای نذری صورت گرفت (جنابدی، ۱۳۷۸: ۸۰۵). اگرچه نذر یکی از اعمال مذهبی محسوب شده و خود به اقسام و عناوینی تقسیم می‌گشت (طوسی، ۱۳۹۰ ق: ۴/۴۵-۵۰)، ولی در این زمان شاه‌عباس با نذوراتی که انجام می‌داد سعی می‌کرد تا هم این فرهنگ را بیشتر در بین مردم نهادینه کند و هم اینکه بر اهمیت زیارت امام رضا (ع) بیفزاید (جنابدی، ۱۳۷۸: ۸۰۵؛ ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۶۱۱-۶۱۰). در سفر اخیر شاه‌عباس پس از ۲۸

روز راهپیمایی (استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۷۲؛ معصوم، ۱۳۵۱: ۴۳) به مشهد رسید و به انجام دادن امور خادمی حرم در ماه‌های رجب و شعبان و رمضان پرداخت (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۶۱۲).

رفتن به زیارت مشهد با پای پیاده و انجام دادن امور خادمی می‌توانست شاه‌عباس را در رسیدن به اهداف تبلیغی خود بسیار کمک نموده، بتواند از این طریق اهمیت زیارت مشهد را بیش‌ازپیش به رعایای خویش تفهیم کند. این پادشاه صفوی در سال‌های ۱۰۱۵ و ۱۰۲۱ ق نیز به مشهد سفر کرد (استرآبادی، ۱۳۶۴: ۲۰۱)؛ همچنین شاملو به زیارت دیگر شاه‌عباس از مشهد در سال ۱۰۳۰ ق اشاره می‌کند (شاملو، ۱۳۷۱: ۲۰۳). یک مقایسه کلی میان میزان توجه سایر سلاطین صفوی نسبت به زیارت مشهد می‌تواند ما را به فهم بهتری از سیاست‌های تبلیغی شاه‌عباس در این رابطه برساند. شاه اسماعیل اول در طول دوره پادشاهی خویش فقط یک‌بار آن‌هم در خلال مقابله با ازبکان به زیارت مشهد رفت (حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۱۰۹؛ روملو، ۱۳۴۲: ۱۱۶؛ عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۲۹۱). شاه‌طهماسب چهار مرتبه در سال‌های ۹۳۹ و ۹۳۵ و ۹۳۴ و ۹۱۶ ق به زیارت مشهد رفت که هر چهار مرتبه برای مقابله با ازبکان به این ولایت سفر کرده بود و در ضمن این سفرها به زیارت امام رضا (ع) نیز مشرف شد (روملو، ۱۳۴۲: ۲۴۵ و ۲۱۳؛ افوشته‌ای نظنزی، ۱۳۵۰: ۱۴-۱۵). شاه صفی هیچ سفر زیارتی به مشهد نداشت. شاه‌عباس دوم فقط یک‌بار آن‌هم برای تصرف قندهار به مشهد سفر کرد (وحیدقزوینی، ۱۳۲۹: ۱۰۵). شاه سلیمان هم به‌مانند صفی هرگز به مشهد سفر نکرد و شاه سلطان‌حسین نیز فقط یک‌بار به زیارت امام رضا (ع) رفت (لاکهارت، ۱۳۴۴: ۵۵)؛ بنابراین واضح است که شاه‌عباس از نظر تعداد سفرهای زیارتی که یا در خلال جنگ با ازبکان بوده یا اینکه صرفاً زیارت مشهد مدنظر بوده قابل قیاس با هیچ‌یک از پادشاهان صفوی نیست.

۲-۲-۳. توسعه و بازسازی حرم امام رضا (ع) و ساخت کاروانسراها

از دیگر اقدامات شاه‌عباس در جهت رواج زیارت داخلی به‌منظور ممانعت از خروج سرمایه از کشور توسعه و بازسازی حرم امام رضا (ع) بود (ن. ک: تاورنیه، بی‌تا: ۵۱۵). این امر به تدریج و در طی سفرهای مختلف وی به مشهد صورت گرفت. گذشته از آن که در احادیث و روایات شیعی برای ساخت و مرمت آرامگاه ائمه (ع) فضیلت بسیاری در نظر گرفته شده است (ن. ک: نراقی، ۱۳۷۱: ۷۰۴) و قطعاً این امر به همراه ارادت قلبی شاه‌عباس به امامان شیعه در توجه او به مقابر و مشاهد شیعه نقش داشته، اما شاه‌عباس می‌توانست با توسعه و بازسازی حرم امام رضا (ع) و فراهم‌نمودن امکانات رفاهی بین‌راهی به اهداف خود برسد. شاه‌عباس در جریان زیارت مشهد در سال ۱۰۰۷ ق به تنظیم امور حرم پرداخت و برای اداره هر چه بهتر آن خادمین و مدرسان و سایر عمله و خدمتکاران را ساماندهی

کرد، سپس هر چیزی که برای حرم ضروری بود از قالی و ظروف گرفته تا شمعدان‌ها و قنادیل طلا و نقره به حرم بخشیده شد (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۵۷۶)؛ همچنین در سال ۱۰۱۰ ق بعد از پیاده‌روی معروف خود به مشهد برای رفع مشکل کمبود آب حرم دست‌به‌کار شد. شاه‌عباس «آب چشمه کلت را از صاحبان آن خرید و مقرر شد که این آب را با آب رودخانه طوس به آستانه مقدسه بیاورند که این امر انجام شد و آب به داخل حرم آورده شد و درختانی نیز در آنجا کاشته شد» (منجم، ۱۳۶۶: ۳۲۸).

علاوه بر این شاه‌عباس به گسترش فضای داخلی آستانه امام رضا (ع) نیز توجه کرد و ایوان‌ها و صحن‌هایی بدان اضافه نمود (استرآبادی، ۱۳۶۴: ۲۰۱). عملیات ساختمانی حرم امام رضا (ع) در سال ۱۰۲۱ ق نیز تجدید شد؛ به گونه‌ای که در این سال «خیابان بلده صواب آیین مشهد مقدس و عمارت آستانه مقدسه منوره متبرکه» امام رضا (ع) توسط «کارکنان دولت روزافزون» «به آیین شایسته» احداث شد (شاملو، ۱۳۷۱: ۱۹۷-۱۹۸).

به‌طور کلی اقدامات شاه‌عباس در جهت توسعه و عمران حرم اما رضا (ع) در چهار سطح انجام گرفت: نخست سروسامان دادن به خادمین و کارکنان حرم، دوم تأمین وسایل مورد نیاز این مکان مقدس مانند ظروف آلات و فرش‌ها و غیره، سوم تأمین آب مورد نیاز ساکنین و زوآر و بهبود فضای سبز محوطه حرم و چهارم توسعه و گسترش فضای داخلی حرم که با تغییرات و افزودن صحن‌ها و ایوان‌های جدیدی صورت گرفت. اگرچه اسکندربیک می‌گوید این اقدامات به دلیل این بود که «ساکنان مشهد مقدس و زوآر روضه متبرکه که ... از قلت آب در عذاب بودند» و «صحن سابق در نظر همت‌والا تنگ و حقیر می‌نمود» (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۸۵۴)، ولی شاه‌عباس علاوه بر در نظر داشتن مسائل فوق برای انجام این کار اهداف بزرگ‌تری داشت. آری وی به دنبال آن بود که با توسعه و آباد کردن حرم امام رضا آن را برای ورود خیل عظیم رعایای شیعه خویش آماده کند. در پی تحقق این هدف و در نتیجه توجهات شاه‌عباس بود که مشهد «معمورترین بلاد خراسان و رشک روضه رضوان» شد (همان‌جا).

شاه‌عباس همچنین برای تأمین مایحتاج و آسایش زوآر به هنگام سفر به مشهد اقدام به تأسیس و مرمت کاروانسراهایی نمود. به‌طور کلی در دوره صفوی در کنار عواملی همچون اقتدار و ثبات سیاسی، شکوفایی اقتصادی، تجارت و بازرگانی، شبکه منظم راه‌ها، امنیت و انتظام (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۳۹ تا ۵۲) دین و مذهب نیز یکی دیگر از عوامل مهم گسترش کاروانسراها بود. رسمیت یافتن مذهب تشیع توسط شاه اسماعیل اول نوعی رنسانس دینی - مذهبی در جهان اسلام به وجود آورد. با حاکمیت تشیع و اهتمام شاهان صفوی به زیارت مقابر ائمه و متصوفه سفرهای زیارتی رو به افزایش رفت در همین راستا ایجاد امنیت در راه‌ها و ساخت و توسعه کاروانسرا در مسیر حرکت زائران به شهرهای

مذهبی ضروری بود؛ از این رو اقدامات راه‌سازی و ایجاد کاروانسراها در این گونه شهرها بخصوص در خراسان، قم، سامرا، کربلا و نجف انجام گرفت (همان: ۵۶). اهتمام شاه‌عباس به ساختن کاروانسراها به اندازه‌ای بوده که ساخت بیشترین کاروانسراهای این دوره را به وی نسبت می‌دهند (ماکسیم، ۱۹۴۹ م: ۲۷) شاه‌عباس در سفر سال ۱۰۱۶ ق خود به مشهد مقرر کرد که همه همراهانش مایحتاجشان در کاروانسراهای بین راه آماده است وی در میان راه عبور از دامغان کاروانسرای را دید که برای سکونت مفید بود بنابراین دستور داد تا قناتی در آنجا حفر کنند و کاروانسرا به صورت دهکده‌ای درآمد و بعد از آن پنجاه غلام و کنیز هندی را خریداری و به عقد هم درآورد سپس مقرر کرد که در آن دهکده بمانند و کار کشاورزی و معدنی کنند. شاه‌عباس این غلامان را از پرداخت مالیات معاف کرد و دهکده را وقف زوار نمود (ر.ک: منجم، ۱۳۶۶: ۳۲۶-۳۲۸).

جدای از شاهان صفوی بزرگان دربار نیز اقدام به ساخت کاروانسراهایی و وقف آنها برای زوار می‌کردند (حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۴۳۱/۱). از جمله کاروانسراهایی که شاه‌عباس ساخت و امروزه به کاروانسرای شاه‌عباسی معروف هستند، می‌توان به کاروانسرای بیستون، لاسجرد، جمال‌آباد، اصفهان، فرح‌آباد، نطنز، یزدخواست، مزینان، آهوان (سمنان) و... اشاره کرد (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۱۹۷-۲۰۳). خاندان سلطنتی نیز برخی از کاروانسراها مشهد را ساخته و وقف زوار و حرم کرده‌بودند که از جمله آنها می‌توان به کاروانسرای خان‌سلطانم در داخل مشهد اشاره نمود (شهیدی، ۱۳۹۴: ۱۰۷). این کاروانسراها علاوه بر نقشی که در تجارت ایفا می‌کردند می‌توانستند مایحتاج زوار را نیز تأمین کنند. شاه‌عباس همچنین برای عبور و مرور راحت زوار به مشهد در مسیرهای منتهی به این شهر عمران‌های دیگر ایجاد کرده بود. فیگوتروا به مسجد بزرگی اشاره می‌کند که در ورودی شهر نطنز به منظور اسکان زوار ساخته شده بود (فیگوتروا، ۱۳۶۳: ۲۸۲).

۲-۳-۳. تخصیص بخشی از درآمد اموال وقفی خویش برای تأمین مخارج حرم امام رضا (ع)

یکی دیگر از راهکارهای تبلیغی شاه‌عباس در جهت متوجه‌نمودن بیش‌ازپیش رعایای خویش برای زیارت مشهد و آماده‌کردن این مکان برای پذیرایی از زوار اختصاص دادن بخشی از درآمد اموال وقفی خود برای تأمین هزینه‌های حرم و زوار آنجا بود. صفویان به‌عنوان وارث تیموریان و آق‌قویونلوها برخی از سنت‌های اسلامی از جمله ساخت مساجد، تأسیس مدارس و احیای اوقاف را مدنظر قرار دادند (Arjomand, 1985: 171). آنها اموال زیادی را وقف مقاصد خیریه به‌ویژه بقاع متبرکه شیعه و آستانه اما رضا (ع) در مشهد کردند (نوائی و غفاری فرد، ۱۳۹۲: ۲۹۳). در دوره شاه‌عباس بیش از هر دوره دیگری به املاک موقوفه اضافه شد (لمبتون، ۱۳۶۲: ۲۲۳). این پادشاه صفوی «تمامی اموال و اسباب

و املاک و مکتب خود را وقف ائمه (ع) کرده بود و شخصاً تولیت این اوقاف را به عهده گرفت (استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۳۵). درآمد سالانه این اموال وقفی صد هزار تومان می‌شد که شاه‌عباس آن را به چهارده حصه تقسیم کرده و هر حصه را به یکی از چهارده معصوم اختصاص داده بود (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۷۶۱).

شاه‌عباس هنگامی که مصارف اموال وقفی خود را که در بیست و یکمین سال جلوسش وقف کرده بود، برمی‌شمرد، دستور داد که «بعد از وضع حق‌التولیه به مصلحت وقت و اقتضای روزگار در مصارف هر سه کار وجه خدم و مجاورین و زوار صرف» شود. در واقع وی اصرار داشت که درآمد اموال وقفی در راه «دین و دولت» مصرف شود (همان‌جا).

در این دوره موقوفات آستانه مشهد و آستانه اردبیل از سایر نقاط مهم‌تر بود؛ با همه این‌ها بسیاری از امامزاده‌ها و بقاع متبرکه نیز موقوفات خاصی داشتند (ثواقب، ۱۳۸۵: ۷۵). یک بررسی موردی بر روی مصارف وقف در سه شهر اصفهان، کرمان و مشهد نشان داده که بیشترین اوقاف در جهت تبلیغات مذهبی قرار داشت. در وهله اول وقف بر مزار امامان و امامزادگان با ۶۰ مورد بیشترین این موقوفات را به خود اختصاص داده و پس‌از آن وقف جهت روشنایی، فرش و مرمت بناهای مذهبی با ۳۶ مورد پس‌از آن مهم‌ترین نوع موقوفات است. سپس وقف بر تعزیه‌داری و زوار هر یک با ۱۴ مورد و وقف بر مساجد با ۱۲ مورد همگی در زمینه اهداف تبلیغ مذهبی قرار دارد؛ به طوری که با دیگر موقوفات از نظر تعداد و ارزش موقوفه قابل قیاس نیستند (احمدی، ۱۳۸۴: ۴۸-۴۷).

بدین ترتیب باید گفت که شاه‌عباس سعی کرد با ساخت‌وساز، ایجاد تسهیلات رفاهی مثل آب‌رسانی، ایجاد امنیت، سفرهای مکرر و پیاده رفتن به زیارت، وضعیتی ایجاد کند تا ایرانیان به جای رفتن به مکه و مدینه روانه مشهد شوند و سرمایه خود به‌ویژه سکه‌های طلا را در داخل هزینه کنند (ایزدی، ۱۳۹۱: ۱۴۲)؛ زیرا شاهان شیعی صفوی و به‌ویژه عباس اول بیش از آنکه یک شیعی متعصب باشند، سیاستمدارانی بزرگ بودند که هیچ‌گاه حاضر نبودند اهداف سیاسی و نظامی و نیز منافع ملی و میهنی کشور را فدای مذهب کنند (رازنهان، دهقانی و بیاتی، ۱۳۹۵: ۳۸).

این اقدامات شاه‌عباس نقش بسیار مهمی در به‌حداقل‌رساندن میزان زوار عتبات داشته است؛ زیرا از آنجایی که اکثریت این زوار وضع مالی چندان خوبی نداشتند (ن. ک: کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۲۵) و به‌زحمت می‌توانستند هزینه یک سفر زیارتی خارجی را فراهم کنند؛ پرداخت وجه زیادی به شاه به‌علاوه هزینه‌های گزافی که می‌بایست در طول سفر خود خرج کنند به‌سختی امکان‌پذیر بود. گذشته از این محدود زائران ثروتمند به عتبات نیز به علت ترس از اسارت توسط ترکان جرئت رفتن به عراق را نداشتند (رازنهان، دهقانی و بیاتی، ۱۳۹۵: ۳۲). به همین دلیل در این دوره سیل زوار ایرانی متوجه مشهد شدند. منجم

به صورت غیرمستقیم به این واقعیت اشاره می‌کند و در ذیل حوادث سال ۱۰۱۰ ق می‌گوید: «چون در هر وقفه جمعیت زوآر از حد و نهایت گذشته بود و صحن آستانه گنجایش آن جمعیت نداشت، رأی صواب‌نمای کلب آستان علی اقتضا نمود که بیوتات متصله صحن و بازار را داخل صحن کنند» (منجم، ۱۳۶۶: ۲۱۸) شاه‌عباس با تبدیل کردن مشهد به یک مرکز عمده زیارتی شیعه، از خروج مقدار زیادی پول از ایران جلوگیری کرد که در غیر این صورت احتمالاً در دیگر اماکن مقدس شیعه در کربلا، نجف، کاظمین و سامرا خرج می‌شد؛ که همه در بین‌النهرین بودند (سیوری، ۱۳۷۲: ۹۷). تنها بعد از تصرف بغداد در سال ۱۰۳۲ ق بود که با تشویق‌های حکومت صفوی زوآر فراوانی به همراه سپاه صفوی به زیارت عتبات رفتند (ترکمان، ۱۳۵۰: ۹۹۹/۲ - ۹۹۸) و شاه‌عباس نیز به منظور رونق بخشیدن به وضع اقتصادی شهرهای عتبات و شیعیان عراق و بازگرداندن رونق کسب و کار به شهرهای مقدس زائران را به زیارت عتبات تشویق می‌کرد (رازنهان، دهقانی و بیاتی، ۱۳۹۵: ۳۲).

۳. نتیجه‌گیری

رفت و آمد زوآر و حجاج ایرانی به عتبات عالیات و حرمین شریفین در دوره حکومت شاه‌عباس به یکی از چالش‌های مهم در مناسبات فی‌مابین حکومت صفوی و امپراتوری عثمانی تبدیل شده بود. ترکان عثمانی که از نظر سیاسی و ایدئولوژی مخالف صفویان شیعی مذهب بودند از ایرانیانی که به زیارت ائمه شیعه در بین‌النهرین می‌رفتند و همچنین حجاجی که به سرزمین حجاز سفر می‌کردند تحت عناوین مختلف هزینه‌های گزافی دریافت می‌کردند. از آنجایی که زوآر و حجاج ایرانی می‌بایست برای هزینه‌های سفر خود از سکه‌های طلا استفاده می‌کردند و طلا در قلمرو صفویان کمیاب بود، لذا این امر منجر به خروج مقادیر زیادی طلا از قلمرو صفویان و وارد آمدن آسیب‌هایی بر ساختار اقتصادی حکومت صفوی می‌شد. شاه‌عباس که می‌دانست این پول موجب قدرتمندتر شدن دشمن خود می‌شود تلاش نمود ترتیب دهد که زوآر و حجاج ایرانی پول خود را خرج سفرهای زیارتی داخلی کنند.

شاه‌عباس که شخصی زیرک و عمل‌گرا بود و در تعاملات خود با اقلیت‌های مذهبی همواره مصلحت و منفعت حکومت صفوی را در اولویت قرار می‌داد، این بار نیز تلاش کرد تا با تکیه بر اختلافات سیاسی و ایدئولوژیکی که میان صفویان و عثمانی‌ها وجود داشت، ایرانیان را به زیارت مشهد ترغیب نماید؛ بنابراین نه تنها برای کسانی که قصد رفتن به عتبات و حج را داشتند محدودیت‌های مالی گذاشت، اقدامات تبلیغی گسترده‌ای همچون زیارت‌های مکرر، پیاده‌روی‌های طولانی، انجام امور خادمی حرم و وقف اموال

خویش برای چهارده معصوم و اختصاص دادن یک حصّه از درآمد آن‌ها برای امام رضا و زوّار وی، به توسعه و بازسازی حرم امام رضا (ع) و مراکز خدماتی و رفاهی منتهی به مشهد همچون کاروانسراها و مساجد پرداخت تا هم ایرانیان را ترغیب به زیارت مشهد کند و هم این مکان مقدس را آماده پذیرایی از خیل زوّار کند. در نتیجه این اقدامات شاه‌عباس از میزان زیارت سالیانه عتبات و حج ولو با نارضایتی نسبی ایرانیان کاسته شد و تا زمان فتح بغداد (۱۰۴۹ ق)، مشهد به‌طور موقت به مقصد نخست زیارتی ایرانیان تبدیل شد.

کتابنامه

الف. منابع فارسی و عربی

- ابن قولویه، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن جعفر. (۱۳۵۶). *کامل‌الزیارات*. ترجمه سید محمدجواد ذهنی تهرانی. نجف: نشر مرتضوی.
- ابن طاووس، سید رضی‌الدین علی بن موسی بن جعفر. (۱۴۱۹ ق). *اعتقبات‌الاعمال*. المحقق جواد القیومی الاصفهانی. الطبعة الثانية، المجلد الثالث. قم: مرکز النشر التابع لکتاب الاعلام الاسلامی.
- اوزون چارشی‌لی، اسماعیل حقی. (۱۳۷۰). *تاریخ عثمانی (از فتح استانبول تا مرگ سلیمان قانونی)*. ترجمه وهاب ولی. ج ۳، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- احمدی، نزهت. (۱۳۸۴). «تشیع و وقف در عصر صفوی». *مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان*، دوره دوم، شماره ۴۰، صص ۴۱-۶۲.
- استرآبادی، سیدحسین بن مرتضی حسینی. (۱۳۶۴). *تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی*. به کوشش احسان اشراقی. تهران: علمی.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله. (۱۳۵۰). *نقاوۀ الآثار فی ذکر الاخبار*. به کوشش احسان اشراقی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ایزدی، حسین. (۱۳۹۱). «شاهان صفوی و زیارت». *فصلنامه علمی پژوهشی شیعه پژوهی*، سال دهم، شماره ۳۹، صص ۱۳۱-۱۵۲.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۵۷). *سیاست و اقتصاد در عصر صفوی*. ج ۲، تهران: صفی‌علی‌شاه.
- پیگلسکایا، آ. یو. یا کوبوسکی و دیگران. (۱۳۵۴). *تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی*. ج ۴، تهران: پیام.
- ترکمان، اسکندریگ. (۱۳۵۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. ج ۳ و ۲. تهران: امیرکبیر.
- تاورنیه، ژان باتیست. (بی‌تا). *سفرنامه*. ترجمه ابوتراب نوری. با تجدیدنظر کلی و تصحیح حمید شیرانی. ج ۲. تهران: کتابخانه سنایی و کتاب‌فروشی تأیید اصفهان.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۳). *میراث اسلامی ایران*. ج ۳، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

- جنابدی، میرزاییگ (۱۳۷۸). *روضه الصفویه*. به کوشش غلامرضا طباطبایی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.
- جوادی، مرتضی. (۱۳۸۵). *فلسفه زیارت و آیین آن*. چ سوم. قم: اسراء.
- حسینی قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین. (۱۳۵۹). *خلاصه‌التواریخ*. تصحیح احسان اشراقی. تهران: دانشگاه تهران.
- درهوهانیان، هاروتون. (۱۳۷۹). *تاریخ جلفای اصفهان*، ترجمه لئون گک. میناسیان و م. ع. موسوی فریدنی. اصفهان: انتشارات زنده‌رود با مشارکت نقش خورشید.
- دولتشاهی، بهروز؛ پهلوانی، هاجر. (۱۳۸۴). «بررسی نقش زیارت دینی در سلامت روانی فرد». *فصلنامه نقد و نظر*، سال دهم، شماره ۲ و ۱.
- رازنهان، حسن، دهقانی، رضا و هادی بیاتی. (۱۳۹۵). «بررسی جایگاه اقتصادی عتبات عالیات در روابط ایران و عثمانی در دوره صفوی». *فصلنامه پژوهش‌های تاریخی*، سال ۵۲، دوره جدید، سال ۸، شماره ۳ (پیاپی ۳۱)، صص ۲۵-۴۰.
- رحمانیان، داریوش و شهسواری، ثریا. (۱۳۹۱). «جایگاه عتبات عالیات در مناسبات ایران و عثمانی عصر قاجار مطالعه موردی: «زوار و حمل‌جناز»». *مطالعات تاریخی فرهنگی*، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، سال ۴، شماره ۱۳، صص ۱-۲۰.
- رنجبر، محمدعلی. (۱۳۸۹). *مواسم مذهبی در ایران عصر صفوی*. شیراز: کوشا مهر.
- روملو، حسن‌بیگ. (۱۳۴۲). *احسن‌التواریخ*. به سعی و تصحیح نارمن سیدن. تهران: انتشارات کتابخانه صدر.
- زارعیان، مریم. (۱۳۹۱). «مناسبات روحانیان با دولت در عصر صفوی». *فصلنامه جامعه‌شناسی تاریخی*، دوره ۴، شماره ۲، صص ۸۷-۱۱۶.
- سیرو، ماکسیم. (۱۹۴۹ م). *کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه*. ترجمه عیسی بهنام. قاهره: انجمن فرانسوی شرق‌شناسی قاهره.
- شاملو، ولی‌قلی بن داوودقلی. (۱۳۷۱). *قصص الخاقانی*. تصحیح سید حسن سادات ناصری. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شانواز، بلال و خاقانی، راضیه. (۱۳۹۴). *کاروانسراهای ایران*. تهران: پازینه.
- شاردن، ژان. (۱۳۳۵). *سیاحت‌نامه*. ترجمه محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.
- شرلی، سر رابرت. (۱۳۶۲). *سفرنامه*. ترجمه آوانس. به کوشش علی دهباشی. تهران: نگاه.
- شهیدی، حمیده. (۱۳۹۴). «نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضاها شهری مشهد در دوره صفوی». *مطالعات تاریخ اسلام*، سال ۷، شماره ۲۵، صص ۹۵-۱۲۰.
- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
- *عالم‌آرای صفوی*. (۱۳۵۰). به کوشش یدالله شکری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- فلسفی، نصرالله. (۱۳۴۲). *سیاست خارجی ایران در دوره صفویه*. ج ۲. تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.
- فوران، جان. (۱۳۸۰). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*. ترجمه احمد تدین. چ سوم. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا. (۱۳۶۳). *سفرنامه*. ترجمه غلامرضا سمیعی. تهران: نشر نو.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا. (۱۳۴۷). *زندگانی شاه‌عباس*. ج ۳. چ ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- کروسینسکی، تادیوز. (۱۳۶۳). *سفرنامه (یادداشت‌های کشیش لهستانی عصر صفوی)*. ترجمه عبدالرزاق دنلی. با مقدمه و تصحیح و حواشی مریم میراحمدی. تهران: توس.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن. (۱۳۹۰ ق.). *الاستبصار*. التصحیح شیخ محمد الآخوندی. المجلد الرابع. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قائدان، اصغر، امامی، محمدتقی و اسرا دوغان. (۱۳۹۲). «جایگاه حج در مناسبات ایران و عثمانی در عصر قاجار». *مطالعات تاریخ اسلام*، سال ۵، شماره ۱۷، صص ۱۱۷-۱۴۲.
- لاکهارت، لارنس. (۱۳۴۴). *انقراض سلسله صفویه*. ترجمه اسماعیل دولتشاهی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- لمبتون، ا. ک. س. (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. چ ۳. تهران: علمی فرهنگی.
- لیتواک، میر. (۱۳۸۴). «بررسی جمعیت‌شناختی علمای نجف و کربلا در خلال سال‌های ۱۲۰۵-۱۲۳۲ ه. ق». *فصلنامه شیعه‌شناسی*، ترجمه نصرالله صالحی، سال سوم، شماره ده، صص ۱۳۷-۱۸۵.
- معصوم، میرزامحمد. (۱۳۵۱). *تاریخ سلاطین صفویه*. به سعی و اهتمام امیرحسین عابدی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- منجم، ملا جلال‌الدین. (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)*. به کوشش سیف‌الله وحیدنیا. تهران: وحید.
- متی، رودلف. پ. (۱۳۸۷). *اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی*. ترجمه حسن زندیه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- میراحمدی، مریم. (۱۳۶۳). *دین و مذهب در عصر صفوی*. تهران: امیرکبیر.
- نوائی، عبدالحسین. (۱۳۷۷). *روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه*. تهران: سمت.
- نوایی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری فرد. (۱۳۹۲). *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه*. چ ۹. تهران: سمت.
- نراقی، احمد. (۱۳۷۱). *معراج السعاده*. بی‌جا: بی‌نا.

- وحید قزوینی، محمدطاهر. (۱۳۲۹). *عباس نامه (شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباس ثانی ۱۰۵۲-۱۰۷۳)*. تصحیح و تحشیه ابراهیم دهگان. اراک: کتاب‌فروشی داوودی اراک (فردوسی سابق).

- ه. ر، رویمر. (۱۳۹۳). *تاریخ ایران (دوره صفویان)* پژوهش در دانشگاه کمبریج. ترجمه یعقوب آژند. چ ۶. تهران: جامی.

ب. منابع لاتین و ترکی استانبولی

- Sykes, sir Percy. (1951). **History of iran**. v 2, London.

-Amir Arjomand. Said (1985). «**The clerical estate and the the emergence of a shiite hierocracy in safavid iran**». journal of the economic and social history of the orient, V 28, N 2, pp: 169-219.

-Babayan, Kathryn. (1994). «**The safavid synthesis: from qizilbash islam to immamite shiism**». Iranian studies, studies on Isfahan: proceeding of the Isfahan colloquim, V 27, N ¼, PP: 135-161.

-Mathee, rudi. (1998). «**The safavid, afshar and zand**». Iranian studies, studies on Isfahan: proceeding of the Isfahan colloquim, V 31, N ¾, PP: 483-493.

-Aydogmusoglu, Chiat. (2011). «**Hukumdari Sah Abbasin Dini Siaseti**». Turkish studies international periodical for the language, literature and history of Turkish or Turkic, V 6/3, PP: 1329-1337.

